

УДК 614.841.31.001.83+37.026

Гуріненко Інна Юріївна, старший науковий співробітник сектору міжнародного співробітництва Академії пожежної безпеки
ім. Героїв Чорнобиля МНС України

ДИДАКТИЧНІ УМОВИ НАВЧАННЯ ПРАВИЛАМ ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Резюме. У статті проаналізовані дидактичні умови навчання правилам пожежної безпеки молодших школярів.

Ключові слова: навчання правилам пожежної безпеки, гра, екскурсія, наочність, спостереження.

Резюме. В статье проанализированы дидактические условия процесса обучения правил пожарной безопасности младших школьников.

Ключевые слова: обучение правил пожарной безопасности, игра, экскурсия, наглядность, наблюдение.

Resume The didactic conditions of fire safety rules teachings in educational process at elementary school are analyzed in the article.

Keywords: the fire safety rules teachings, game, excursion, visualization, observation.

Постановка наукової проблеми та її значення. Розвиток науки, активне впровадження у промисловість та побут зразків новітньої техніки, зростання кількісного об'єму інформації, зміна світоглядних позицій та прагнень людства сприяли переосмисленню парадигми розвитку наук гуманітарного циклу. Пошук нових ефективних форм та методів взаємодії під час навчально-виховного процесу стали пріоритетним напрямом наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних педагогів. Поряд із всюдисущою технократичністю з усією очевидністю перед сучасниками постала істина – знання необхідні людині не лише для розвитку інтелектуально-морального потенціалу та забезпечення життєво необхідних потреб, а насамперед, для забезпечення власної безпеки, збереження матеріальних благ та особистого життя.

Нині вивчення правил безпеки життєдіяльності, і правил пожежної безпеки зокрема, – актуальний напрям світової науки, мета якого постає як збереження найбільшої цінності – людського життя. Отож, навички безпечного поведіння в побуті, під час виникнення надзвичайних подій є гарантією готовності

підростаючого покоління до життя та трудової діяльності в сучасному суспільстві.

Аналіз останніх досліджень з цієї проблеми. Питання виховання та теорії навчання молодших школярів знайшли своє відображення у педагогічній спадщині Я. Коменського, В. Сухомлинського, К. Ушинського, Я. Чепіги. Проблемами навчально-виховного процесу в українській початковій школі займалися сучасні науковці О. Біда, В. Бойченко, О. Будник, О. Бурим, Ю. Бурцева, Л. Гуцан, Д. Д жола, З. Діхтяренко, Н. Дупак, І. Зязюн, Н. Карачевська, С. Кондратюк, А. Конох, С. Корнієнко, О. Матвієнко, Л. Момотюк, І. Осадченко, С. Панасюк, Р. Поташнюк, Г. Розлуцька, О. Савченко, Н. Старовойтенко, Л. Стахів, Г. Усачова, Л. Шульга та ін. Утім процес вивчення правил пожежної безпеки із молодшими школярами та дидактичні умови його організації не стали предметом активного зацікавлення дослідників.

Формулювання мети та завдань статті. У статті ми ставимо перед собою завдання на основі надбань пожежної та психолого-педагогічної науки осмислити мету, завдання і дидактичні умови навчання правилам пожежної безпеки в початковій школі.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. В умовах організації навчально-виховного процесу у сучасній початковій школі навчання правилам пожежної безпеки належить до компетенції класних керівників та у цілому є частиною виховного процесу. Загальним вимогам до дотримання протипожежного режиму в побуті, у школі та на природі молодших школярів педагог навчає під час позакласних заходів, виховних годин та на уроках з безпеки життєдіяльності.

Аналіз наукових джерел (праці Н. Бібік, Л. Бережної, Х. Кентріла, В. Сухомлинського, К. Ушинського,) та емпіричний досвід дозволили нам визначити наступні дидактичні умови навчання правилам пожежної безпеки молодших школярів.

1. Оптимальний вибір методів навчання правилам пожежної безпеки.

Міцні навички щодо дотримання правил пожежної безпеки формуються тривалою

та систематичною роз'яснювальною роботою. Основним методом навчання школярів пожежної безпеки є бесіда. Під час проведення бесіди (індивідуальної чи групової) доцільно враховувати місцеві (регіональні) події (типові порушення правил пожежної безпеки, таємне паління у невстановлених місцях, розпалювання багать у непристосованих до цього місцях у пожежонебезпечний період, пожежі, які вже траплялися в районі проживання і т.п.). Наводячи подібні факти з життя, вчитель спонукає учнів задумуватися над важливістю піднятої теми, реалізуючи завдання психологічної мотивації до вивчення правил пожежної безпеки, адже «осмислювання фактів є водночас поступовим запам'ятовуванням узагальнення [6, с. 52]».

Заняття протипожежної тематики мають на меті виховання в учнів почуття відповідальності за збереження матеріальних цінностей, вироблення обережності в поводженні з вогнем, електроприладям, засобами побутової хімії тощо.

2. Чітке планування роботи означеного напрямку. До пожежно-профілактичної роз'яснювальної роботи серед школярів ми відносимо:

- заняття з учнями;
- бесіди з їхніми батьками;
- організацію тематичних вечорів та вікторин;
- виготовлення плакатів та лозунгів на протипожежну тематику;
- випуск номерів стінгазети;
- зустрічі з працівниками МНС України та ветеранами пожежної охорони;
- участь у конкурсі малюнків та творів протипожежної тематики;
- відвідування пожежно-технічних виставок, оперативно-рятувальних підрозділів і знайомство з пожежною і аварійно-рятувальною технікою;
- організація протипожежної агітації та пропаганди в загальноосвітній школі;
- показ відео-, кінофільмів протипожежної тематики.

На початку навчального року учнів повинні ознайомити зі встановленими для навчального закладу правилами пожежної безпеки, порядком виклику оперативно-рятувальних підрозділів та дій (евакуації) у разі виникнення пожежі. Не рідше одного разу на півроку у навчальних закладах проводять практичні

тренування відповідно до інструкції щодо евакуації (Наказ МНС України № 126 від 19.10.2004 р. «Про затвердження Правил пожежної безпеки в Україні») [8, п. 3.5., с. 7].

3. Дотримання принципу врахування вікових та індивідуальних особливостей дітей. У вивченні правил пожежної безпеки з дітьми молодшого шкільного віку важливо не лише звертати увагу на профілактику, а й на правила поведіння під час пожежі. Дослідники встановили типи поведінки людей різного віку під час пожежі: дорослі панікують, бігають, галасують, намагаються триматися щонайближче до вікон, дверей. Натомість поведінка дітей протилежна – вони ховаються у шафи, під ковдри, ліжка, сидять мовчки, відгукуються неохоче, найчастіше мовчать. Паніку дорослих провокує усвідомлення правди, страх перед смертю провокує шок, тому під час пожежі люди можуть вискакувати з вікон висотних будинків, дахів. У дітей під час пожежі реакція інша, не розуміючи що відбувається, сам на сам з вогнем діти лякаються, і прагнуть сховатися від незнайомої небезпеки [5].

Масово-роз'яснювальну роботу серед молодших школярів варто організувати у невимушений спосіб, проте, водночас, щоб діти чітко усвідомили всю повноту ймовірної загрози у випадку пожежі, можливі втрати та збитки. За статистикою високий відсоток пожеж виникає з вини пустощів дітей з вогнем, найчастіше – за відсутності нагляду дорослих. Причини такого стану ми схильні вбачати в «широкій пізнавальній спрямованості мислительної активності, вольових і емоційних компонентів на об'єкти навколишньої дійсності» [1, с. 45]. Дітей приваблюють не лише сірники, як зазвичай прийнято вважати, а й свічки, скіпки з печі, багаття на присадибній ділянці, праски тощо. Власне, ці речі викликають активне зацікавлення і у дошкільнят, утім різниця в тому, що перейшовши рубіж «дорослого» шкільного життя діти починають вимагати аргументованих пояснень про довколишній світ: їм хочеться знати не лише чи холодна праска, чи гаряча, а й чому вона нагрівається, як це відбувається і т.п. Підтвердження нашої думки знаходимо у дослідженні Н. Бібік: «Оскільки ... учні починають діяти в умовах регламентованої діяльності, у них цілеспрямовано

розвиваються довірливі процеси, зосередженість волевольних зусиль, що позитивно відбивається на прагненні до знання, завершеності навчальних дій, досягненні кращих результатів» [там само, с. 46].

4. Дотримання принципів зв'язку навчання із життям та наочності.

Найбільший ризик полягає в тому, що, одного разу не отримавши відповіді від батьків, діти ступають на стежку власних відкриттів, а свої експерименти проводять таємно від дорослих. Профілактика цієї ситуації, на нашу думку, можлива двома взаємопов'язаними способами. По-перше, діти не повинні мати надлишок вільного часу – батьки, вчителі, вихователі зобов'язані настільки захопити дитину різноманітною діяльністю (навчальною, розважальною, трудовою), що б у вирі подій вони не мали змоги відволікатися. По-друге, навчання правил пожежної безпеки школярів має бути організоване у такий спосіб, щоб кожна дитина усвідомила ризик, пов'язаний з вогнем, горючими рідинами, побутовими електроприладами, газом. Найкраще подібного ефекту досягти за допомогою наочності: фотографії з місця пожежі, спеціальні документальні фільми, рекомендовані для певних вікових категорій, екскурсії на згарища, історії про реальні події – це переконливий матеріал, який впливатиме на дитячу психіку. Утім не варто зловживати подібними засобами наочності, при їхньому використанні слід пам'ятати, по-перше, відео та фотографії не повинні містити кадрів із зображенням обвуглених трупів, частин тіла з опіками III-IV ступенів, по-друге, під час демонстрації слід коментувати все що діти бачать, жодне запитання не повинно залишитися без відповіді. Підібрані матеріали для роботи на уроці повинні пройти ретельне вивчення перед використанням в аудиторії, не містити жодних «несподіванок».

5. Урізноманітнення форм та методів роботи. Під час вивчення правил пожежної безпеки слід враховувати, що молодші школярі роблять лише перші кроки у світі знань дорослих, навіть найактивніше зацікавлення може зникнути, якщо вчитель або спеціально запрошений працівник Державного пожежного нагляду буде використовувати професіоналізми, термінологічну лексику: не зрозумівши слово з першого разу, дитина промовчить, адже не зможе його

повторити, і тому не буде перепитувати, скоріш за все вона просто перенесе свою увагу на інший, зрозуміліший, предмет. З метою ефективної масово-роз'яснювальної роботи слід перейти на мову тієї вікової категорії, з якою співпрацюєте.

6. Практично-ігрова спрямованість обраних форм та методів навчання.

Розпочинати роботу серед молодших школярів варто з пояснення правила «Пожежного трикутника». З цією метою використовують наочність, спонукаючи учнів до спостереження: «У початкових класах спостереження необхідне дитині як сонце, повітря й волога необхідні рослині. Тут спостереження – найважливіше джерело енергії розуму. Чим більше необхідно дитині осмислити і запам'ятати, тим більше необхідно їй побачити відношень і взаємозв'язків у навколишньому...» (В. Сухомлинський) [6, с. 72].

Розпочинаючи вивчення нової теми, вчитель повинен намалювати на дошці рівнобедрений трикутник, кожна сторона якого – умова, за якої виникає пожежа: горючий матеріал, джерело запалювання, кисень. Потім учитель показує свічку (достатньо високу, щоб побачили всі діти, і достатньо низьку, щоб умістилася під банку або колбу) та сірники, пояснюючи: «Сірник – це горючий матеріал, який виконує роль джерела запалювання (вогню). Утім, як людина не може жити без повітря, так джерело запалювання не живе без кисню – хімічного елемента, а його домівка – це повітря. Отже, для того щоб свічка загорілася, потрібен не лише сірник, а й кисень повітря». Учитель запалює свічку на столі, а потім накриває її прозорою банкою, пояснюючи: «Якщо не дати кисню надходити до вогню – він помре так, як люди, тварини, рослини помирають без повітря». Витираючи почергово сторони рівнобедреного трикутника, кожного разу залишаючи дві сторони, про які йтиме мова, вчитель повинен пояснити, як діють методи профілактики пожеж: «Забираючи горючі матеріали, ми уникаємо пожежі, адже якщо не має чому горіти, вогонь не матиме чим поживитися, а отже й пожежі не буде. Тому вдома, у школі, в лісі ми прибираємо папір, тканини, інші речі, які можуть горіти, від відкритого вогню. Джерелом запалювання може бути не лише сірник, а всі речі, що нагріваються: праски, плойки, обігрівачі, запальнички,

непогашені окурки цигарок, феєрверки, іскри від електропилки тощо. Тому завжди слід пильнувати за цими речами і бути обережними в поводженні з ними. Проте, якщо пожежа все таки трапилася, тоді слід перекрити доступ кисню до вогню – засипати землею, залити водою, накрити товстими ковдрами, через які не проникає повітря».

7. Дотримання принципу інформативності навчання. Під час вивчення правил пожежної безпеки зі школярами будь-якого віку, варто завжди акцентувати увагу на тому, що у разі виникнення перших ознак пожежі слід спершу негайно повідомити дорослих (батьків, учителів, сусідів), знайти телефон і зателефонувати до оперативно-рятувальної служби, і лише потім братися до гасіння пожежі, адже під час пожежі кожна секунда має значення – що швидше до справи візьмуться професіонали, то менше буде збитків і втрат. Наголосити на цьому варто ще й тому, що, дитина, якщо й не злякається і не сховається, то ймовірно може переоцінити свої можливості та розпочне власними силами гасити пожежу, чим зумовить ризик для свого життя та здоров'я. Це особливо актуально у тому випадку, якщо школяр досі не бачив на власні очі пожежу, та не знає з власного досвіду, яку руйнівну силу вона має. Отож завжди доцільно звертати увагу учнів на важливість оцінки ситуації, позаяк у дитинстві людина ще не має достатнього досвіду для адекватного сприйняття навколишньої дійсності, тому існує загроза недооцінювання ймовірних ризиків у екстремальних ситуаціях. Приміром, загасити вогонь ковдрою можна, якщо осередок загорання невеликий. У випадку виникнення пожежі в квартирі, у сараї, бібліотеці, де багато легкогорючих матеріалів, ймовірно швидке розповсюдження пожежі, а тому діти повинні відразу повідомити дорослих, і лише після цього вживати заходів щодо локалізації пожежі.

У контексті теми нашого дослідження заслуговують на увагу результати наукових пошуків психологів, відповідно до яких, у період стресових ситуацій люди поділяються на чотири категорії за типами поведінки:

1. Люди, які проявляють здатність до внутрішнього контролю.
2. Люди, які проявляють зовнішній контроль за своєю поведінкою.

3. Люди, які не здатні до зовнішнього контролю.

4. Люди, які повністю паралізовані страхом.

Наприклад, лише дуже досвідчений льотчик-випробувальник уміє зберегти витримку, якщо під час польоту розпочинається гроза, а хороший солдат виконує наказ, навіть якщо існує смертельна загроза. У повсякденному житті налякана людина найчастіше робить дурниці та помилки [3, с. 304 – 305]. Тому особливо важливим постає завдання тренувальних вправ під час вивчення правил пожежної безпеки, а не лише виклад теоретичного матеріалу, адже, як зазначав В. Сухомлинський, «уміння застосовувати знання в практичній роботі взагалі залежить від того, як, яким шляхом учень прийшов до запам'ятовування знань. Якщо вони заучені без осмислювання, аналізу фактів, явищ, учень не вміє їх застосувати» [6, с. 52]. Такі вправи можна організувати на подвір'ї школи, на спеціально відведеній для цього території. Наприклад, учителі (під час таких вправ обов'язкова робота кількох педагогів) запалюють завчасно підготовлене багаття з хмизу, а потім показують дітям, які стоять на безпечній відстані, як правильно гасити вогнище в лісі. Іншу вправу, на виконання навчальної (тренувальної) евакуації, доцільно проводити за участю працівників Державного пожежного нагляду, які після завершення навчання допоможуть освітянам проаналізувати помилки та виправити недоліки. За участю інженерно-інспекторського складу ДПН школярам варто продемонструвати правильність повідомлення про пожежу диспетчера аварійно-рятувального підрозділу.

8. Застосування інтерактивних методів навчання. У процесі вивчення правил пожежної безпеки слід вдаватися до інтерактивних методів, зокрема до рольових ігор, наприклад, «Загорівся у бабусі на подвір'ї сарай», або «Пожежа в квартирі». Під час таких ігор діти відпрацьовують алгоритми дій під час надзвичайної події. Тренувальні вправи спонукають молодших школярів трансформувати теоретичні знання в уміння та навички, що в свою чергу, гарантує емоційну підготовку в умовах непередбачуваності, адже загроза зменшується, якщо небезпечна ситуація стає предметом вивчення та

відпрацювання в умовах повсякденної реальності. Ми визначаємо такі головні умови, яких слід дотримуватися під час зазначеного виду навчальної діяльності:

- а) заздалегідь продумані правила гри, але без складних сценаріїв та ролей;
- б) визначена кількість учасників;
- в) короткочасність.

Коротка тривалість ігор для молодших школярів – важлива умова для збереження активного зацікавлення, а також уникнення психологічного та фізичного виснаження. Підтвердженням є дослідження Л. Бережної про те, що молодші школярі, хоча й дуже рухливі, однак ще не підготовлені до тривалих навантажень. Тому їм пропонують порівняно короткочасні ігри з перервами для відпочинку [2, с. 28]. На нашу думку, продуманий сценарій та правила гри, розподіл ролей та визначена кількість учасників – це дидактично-організаційні умови, яких вчитель зобов'язаний завжди дотримуватися у проведенні будь-яких завдань на уроці. Молодших школярів більше захоплюють ігри імітаційні, сюжетного характеру. Колективно узгоджувані дії для них ще досить складні, тому придатніші ігри з перебіганням, стрибками, ловінням і киданням різних предметів [там само].

До ігор під час вивчення правил пожежної безпеки, вважаємо, треба вдаватися з метою самостійного вироблення школярами порядку (алгоритмів) дій під час пожежі. Новизна ситуації, необхідність пошуку нетривіальних рішень у складній задачі, підвищене значення або відповідальності діяльності втрачають свою стресовість, якщо людина володіє сформованими вміннями долати труднощі. Водночас важливо знати різноманітність способів вирішення одного й того ж завдання, щоб при зміні умов обрати доцільніший алгоритм дій у надзвичайній ситуації.

9. Дотримання принципу між предметних зв'язків у навчанні. Таким чином, введення в навчальні програми спеціальних занять, спрямованих на навчання правилам пожежної безпеки із залученням знань з інших навчальних дисциплін (наприклад, пропедевтичні у початкових класах знання хімії) виконують роль подібного тренування. Необхідною умовою для упорядкування

поведінки в ускладнених ситуаціях (наприклад, під час пожежі) є вміння раціонально розподілити час і самостійно вибудувати чітку програму дій. Формування такого вміння рідко виділяється у вигляді спеціальної навчальної задачі, хоча низька ефективність стихійного розвитку цього процесу очевидна. У зв'язку з цим доцільно незалежно від дисципліни вводити у зміст уроків спеціальні завдання щодо безпеки учнів. Як зазначав К. Ушинський, «...вихователь, укорінюючи у вихованцеві звички, дає напрям його характеру, навіть іноді мимо волі й свідомості вихованця» [7, с. 240].

10. Застосування навчальної екскурсії як важливої форми навчання.

Важливе значення у процесі вивчення правил пожежної безпеки з молодшими школярами мають тематичні екскурсії. Словник іншомовних слів термін екскурсія (від. лат. *excursio* – поїздка) трактує як «колективне відвідування визначних місць з освітньою метою» [4, с. 215]. Тематичні екскурсії за напрямом пожежної безпеки в умовах початкової школи, на нашу думку, можуть претендувати на визначальну форму організації вивчення правил пожежної безпеки. Успіх екскурсії в тому, що педагог завжди організовує їх за участі інженерно-інспекторського складу Державного пожежного нагляду. У процесі тематичних екскурсій відбувається спілкування з фахівцями пожежної справи, підрозділів оперативно-рятувальної служби, близько знайомляться з рятувальниками-пожежниками, їхньою службою (від моменту прийому повідомлення про пожежу до процесу її гасіння) та аварійно-рятувальною технікою. Тематичні екскурсії викликають шквал емоцій, вони інтригують школярів, захоплюють, збуджують увагу. Саме емотивний момент, на наше переконання, є головною метою таких екскурсій, адже на підставі цього, за умови відсутності ґрунтовних теоретичних знань з фізики, хімії, природознавства, у дітей молодшого шкільного віку культивується дисципліна щодо дотримання правил пожежної безпеки.

Під час тематичних екскурсій до підрозділів оперативно-рятувальної служби варто звернути увагу школярів на роботу радіотелефоніста. Доцільно навести статистику телефонних дзвінків за добу, важливість швидкого прийому

інформації та передачі її рятувальникам, і обов'язково зазначити про збитки від хибних, фальшивих дзвінків.

Програму екскурсії продумують завчасно, погоджують з керівництвом оперативно-рятувального підрозділу. У програму екскурсії можуть входити показові виступи рятувальників, демонстрація аварійно-рятувальної техніки, бесіда рятувальників з учнями. Подібні екскурсії можуть не лише дисциплінувати школярів щодо дотримання правил пожежної безпеки, а й сприятимуть професійній орієнтації учнів.

Великий емоційний вплив і на дітей, і на дорослих, здійснює відвідування пожежищ. Однак здійснювати такий вплив потрібно педагогічно виважено та психологічно обґрунтовано. Зруйновані будівлі, попіл, запах горілого, понівечені речі наочно демонструють наслідки безпечного поводження з вогнем. Під час такої екскурсії доцільно вказати на причини виникнення конкретно цієї трагедії, її наслідки, фінансові та моральні збитки. Розповідь варто доповнити іншими подібними випадками, які траплялися в місті, районі селі та інших регіонах держави, особливо слід розповідати учням про ті випадки, де пожежі виникали з причини дитячих ігор з вогнем. Якщо організувати подібну екскурсію з певних умов не можливо, використовують фото та відеоматеріали з місць пожежі, які в достатній кількості є в працівників інженерно-інспекторського складу Державного пожежного нагляду.

Вважаємо, помилковою методикою, яка зводить вивчення правил пожежної безпеки лише до теорії. Протипожежне навчання має практичне значення і кінцевою метою у вивченні розділу «Пожежна безпека» є формування умінь та навичок дотримуватися правил на рівні умовних рефлексів, оскільки саме вони гарантуватимуть збереження здоров'я та життя дітей.

Школа, об'єднуючи учнів та вчителів, надаючи навчанню систематизований та суспільний характер, глибоко впливає на дітей, а тому прищеплення учням навичок пожежної безпеки має стати нормою шкільного життя і розділ «Пожежна безпека» має вивчатися з усією серйозністю поруч з іншими навчальними предметами.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Навчання правил пожежної безпеки школярів проводиться в тісному зв'язку з загальним навчально-виховним процесом. Вивчення правил пожежної безпеки в початковій школі є водночас профілактичним заходом і розвивальною грою. Під час вивчення правил пожежної безпеки використовують активні (спостереження, бесіду, екскурсії, тренувальні вправи) та інтерактивні (гру) методи взаємодії об'єкту і суб'єкту навчально-пізнавального процесу. Аналіз наукових джерел та емпіричний досвід дозволили нам визначити наступні дидактичні умови навчання правилам пожежної безпеки молодших школярів: оптимальний вибір методів навчання; чітке планування роботи; дотримання принципів врахування вікових та індивідуальних особливостей дітей, зв'язку навчання із життям, наочності, інформативності навчання та міжпредметних зв'язків у навчанні; урізноманітнення форм та методів роботи; практично-ігрова спрямованість обраних форм та методів навчання; застосування інтерактивних методів навчання та навчальної екскурсії як важливої форми навчання.

Головна мета вивчення правил пожежної безпеки з молодшими школярами – перетворення теоретичних знань у практичні уміння та навички, дотримання правил пожежної безпеки і дій у разі виникнення надзвичайної події, що, в свою чергу, гарантуватиме емоційну підготовку до ймовірності виникнення непередбачуваних умов. Перспективними для подальших досліджень в цьому руслі залишаються обґрунтування дидактичних умов використання ігрових технологій та медіа-засобів навчання з метою профілактики пожеж, та надзвичайних подій з вини дітей в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бібік Н.М. Формування пізнавальних інтересів молодших школярів / Н.М. Бібік. — К., 1998. — 199 с. — (Інститут педагогіки АПН України).
2. Бережна Л.І. Ігри як засіб фізичного виховання школярів: Навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Л.І. Бережна. — Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2005. — 104 с. — (Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка).

3. Хедли, Кентрил. Внушение страха/ Хедли Кентрил. – Реклама: внушение и манипуляция. Медиа-ориентированный подход: учебное пособие для факультетов психологии, социологии, экономики и журналистики / [ред. сост. Д.Я. Райгородский]. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2007. – С. 296–314.
4. Сучасний словник іншомовних слів / [уклад. Л.І. Нечволод]. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. – 768 с
5. Повзик Я.С. Пожарная тактика: учеб. [для пожарно-техн. училищ] / Я.С. Повзик, П.П. Клюс, А.М. Матвейкин. – М.: Стройиздат, 1990. – 335 с.
6. Сухомлинський В.О. Сто порад учителеві / В.О. Сухомлинський. – К.: Рад. шк. – 1988. – 310 с. – (Першотвір).
7. Ушинський К.Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології. Вибрані педагогічні твори: у 2 – х т. / [відпов. ред. О.І. Пискунов, ред. Г.С. Костюк, Д.О. Лордкшанідзе, М.Ф. Шабаєва] – К.: Рад.шк., 1983– Т. 1:– 1983. – С. 192–471.
8. Правила пожежної безпеки в Україні. Наказ МНС України № 126 від 19.10.2004 р. «Про затвердження Правил пожежної безпеки в Україні». – Черкаси: ЦНТЕІ. – 2005. – 168 с.